

ДОПОВІДІ СЕКЦІЙНИХ ЗАСІДАнь

Артёмова Т. І.,

доктор економічних наук, доцент,
головний науковий співробітник

ДУ «Інститут економіки та прогнозування

НАН України», м. Київ

blagosostojanie1986@gmail.com

ВІДНОСИНИ ВІДЧУЖЕННЯ ЯК ПАСТКА НА ШЛЯХУ РЕАЛІЗАЦІЇ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЛЮДИНИ

Аннотація. Феномен отчуждения является атрибутом общественного развития. Нарастание процессов отчуждения в экономически развитых странах в течение XX ст. последовательно отображали представители философско-социологической мысли. В информационно-сетевой экономике отношения общественного отчуждения приобретают новые формы, создают ряд глобальных вызовов и угроз для устойчивого социально-экономического развития. Это ведет к сужению ступеней физической и моральной свободы личности, препятствует адекватному осмыслению глубинных трансформаций общественного бытия, не позволяет человеку осознать свою историческую миссию. Преодоление отношений отчуждения как ловушки на пути реализации творческого потенциала личности является актуальной проблемой гражданского общества на всех его уровнях.

Ключевые слова: отношения общественного отчуждения; угрозы для реализации творческого потенциала; историческая миссия личности; перспективы устойчивого социально-экономического развития.

Annotation. The phenomenon of alienation is an attribute of social development. The growth of alienation processes in economically developed countries during the twentieth century was consistently reflected by representatives of philosophical and sociological thought. In the information network economy, social alienation relations acquire new forms and create a series of global challenges and threats to sustainable socio-economic development. This leads to a narrowing of the levels of physical and moral freedom of the individual, prevents an adequate understanding of the deep transformations of social life, does not allow a person to realize his historical mission. Overcoming alienation relations as a trap on the way to realizing the creative potential of an individual is an urgent problem of civil society at all its levels.

Key words: relations of social alienation; threats to the realization of creativity; the historical mission of the personality; prospects for sustainable socio-economic development.

Згідно з традиційними уявленнями, феномен відчуження (нім. Entfremdung, англ. Alienation) відбиває, з одного боку, стан (процес) розриву синкретичної єдності суб'єкта та притаманній йому функції (функцій), з іншого – наслідки зазначеного розриву у вигляді збіднення природи суб'єкта і перетворення, переродження природи відчуженої функції.

В теоріях суспільного договору (Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо) під відчуженням розумівся процес знеособлення, деіндивідуалізації соціальних відносин внаслідок делегування державі прав власності з боку окремих суб'єктів. У *філософії Г. Гегеля* відчуження є однією з провідних категорій і розглядається як зовнішній прояв світового розуму в природі та історії в формі уречевлення сутнісних сил людини. У такому розумінні відчуження застосовується Л. Фейєрбахом для пояснення релігійної віри як «відчуженої протиставленої людської сутності».

Розвиваючи ідеї Гегеля *К. Маркс* зауважував, що феномен відчуження актуалізується в період занепаду родового і становлення класового суспільства. Отже, це *соціальне явище обумовлюється специфікою поділу праці за умов антагоністичних суспільно-економічних формацій*. За панування приватної власності на капітальні блага його провідною формою стає відчуження найманої праці. Так, продукт, вироблений найманим працівником в капіталістичному суспільстві, постає для нього чужим, і чим більше трудових зусиль докладає робітник, тим потужнішим стає чужий для нього предметний світ (світ капіталу), а сам пролетар та його внутрішній світ набувають усе більшого звуження й збіднення. Отже, система капіталістичних суспільних відносин перетворює працю на зовнішню, чужу для людини силу. У процесі такої праці робітник не стверджується, а заперечує себе, виявляється неспроможним вільно розвивати власну творчу енергію, відчуває себе нещасним, адже виснажує свою фізичну природу і руйнує духовні сили [1, с. 90–91]. «Зняти» відносини відчуження праці, згідно логіки Маркса, можливо лише в результаті революційних соціальних перетворень.

Трактування відчуження Г. Гегелем і К. Марксом мало значний вплив на філософське осмислення цього феномена в ХХ столітті. Так, філософська думка аналізує найважливіші форми суспільного відчуження, обумовлені процесами «знелюднення» – втрати людиною своїх сутнісних характеристик, власної «природи». Наростання процесів суспільного відчуження змінює принципи «нормального» світосприйняття через актуалізацію таких психологічних установок, як:

– почуття пригніченості через те, що доля виходить з-під контролю, керується зовнішніми силами;

- відчуження безглузкого існування, за умов якого неможливо впевнено досягати раціонально очікуваних результатів;
- знесиленість від неспроможності перетворити навколишнє суспільне оточення, в якому втрачаються взаємні соціальні зобов'язання, руйнуються культурні традиції, ігноруються основоположні ціннісні норми;
- відчуття самотності, соціальної «маргіналізації»;
- самовідчуження через втрату індивідуальної ідентичності, руйнування ознак особистісної автентичності.

Е. Дюркгейм намагається осмислити притаманні новому промислового суспільству тенденції втрати почуття спільної єдності, посилення індивідуалізму і дезінтеграції в межах концепції соціальної аномії. Наростання процесів руйнування і відчуження традиційних зв'язків в індустріальному суспільстві відображене в роботі *Ф. Теніса* «Громада і суспільство». За *О. Шпенглером*, суспільне відчуження поширюється в міру заміщення культури цивілізацією, що створює передумови для панування «бездушного» інтелекту, безособових форм соціального зв'язку, які пригнічують творчі джерела особистості. *М. Вебер* акцентував увагу на процесах формалізації і бюрократизації соціальної організації в індустріальному суспільстві, що вкрай звужують простір індивідуальної свободи людини, «знеособлюють» її. *Г. Зіммель* пов'язував феномен відчуження індивіда від соціальних і культурних інститутів і перехід до стану «раціональної одномірності» з тенденцією «інтелектуалізації» суспільного життя, яка супроводжується збільшенням свободи і відповідальності людини. У пізніх роботах автор розглядає відчуження як результат споконвічного протиріччя між творчими зачатками життя і застиглими, об'єктивованими формами культури (вчення про «трагедію творчості»).

Зазначені підходи до аналізу процесів соціального відчуження отримали подальший розвиток в філософсько-соціологічній літературі ХХ ст. Зокрема, концепція соціальної аномії *Е. Дюркгейма* була розвинена *Р. Мертоном* при аналізі девіантної («анормальної») поведінки; теорія раціоналізації *М. Вебера* послужила теоретичною платформою для представників франкфуртської школи соціології.

Засновники *філософської школи екзистенціалізму* одним з факторів відчуження вважали процес перетворення техніки на самостійну, чужу людській природі силу, що розвивається за власними законами. У роботах представників американського екзистенціалізму джерелом відчуження є не тільки власне техніка, а й установки раціоналістичної філософії, неопозитивізму, що нав'язують людині «наукову картину світу» як об'єктивну істину, існуючу в об'єктивному часі на відміну від суб'єктивних норм справжнього «життєвого світу».

Наростання процесів відчуження в економічно розвинених суспільствах Заходу протягом ХХ ст. фіксувалося більшістю соціологів і соціальних

психологів, які визначали різні його форми. Представник американської школи соціальної психології *М. Маккобі*, зокрема, виявив особливий психологічний тип особистості – «воїна в джунглях»: цілком відчуженого суб'єкта, що сприймає всіх «інших» як потенційних ворогів. Подолання відносин відчуження зв'язувалося вченими з формуванням світогляду «критичного мислення». Згідно з концепцією «одновимірної людини» *Г. Маркузе*, феномен відчуження в сучасному ринковому суспільстві обумовлюється поширенням споживчих мотивів, адже участь людини в «споживчих перегонах» послаблює критичне сприйняття існуючого суспільного устрою і мотиви його перетворення.

Втім, сьогодні цілком можна стверджувати, що *попри багату історію вивчення проблема суспільного відчуження залишається відкритою і актуальною*. Такий висновок з урахуванням попередніх напрацювань філософсько-соціологічної думки активізує науковий потенціал економічної теорії щодо розв'язання суспільної проблеми відчуження.

В економічному розумінні феномен відчуження є атрибутом прав і відносин власності, інобуттям привласнення. Історично проблема відчуження усвідомлюється економічною наукою в ході становлення буржуазного суспільства, що ґрунтується на засадах капіталістичної приватної власності. *Основними джерелами і результатами процесу відчуження при цьому постають:*

1. інститут приватної власності як джерело капіталістичної свободи економічного вибору;
2. держава як осередок уособлених(а, отже, уявних) загального інтересу і колективної спільності;
3. соціальна дійсність як форма «від'ємної» трудової самодіяльності.

Вирішення проблеми соціально-економічного відчуження передбачає застосування адекватного методологічного інструментарію. Слід зазначити, що на сьогодні така методологія науковою думкою остаточно не сформована. Найбільш продуктивною в цьому сенсі можна вважати започатковану *А. Гриценко* концепцію спільно-розділених відносин власності. У поєднанні з методологією ціннісного аналізу (аналізу перетворених економічних форм) зазначений підхід може послужити підставою для реалізації ідеї «творчого трудового відновлення світу» як процесу розбудови гармонійної інституційної архітекτονіки господарського життя. Адже в контексті трудового відновлення світу, трансформації біосфери в ноосферу суспільне господарство осмислюється як процес художньої творчості, в якому людина збагачує свою гідність, поступово звільнюючись від речового рабства, пізнаючи творчі сили природи, відновлює відносини суспільної довіри і тим створює передумови переходу людського суспільства з царства необхідності до царства свободи.

Творчий перегляд методології економічної теорії з позицій розгортання відносин економічної цінності як буття економічного простору-часу формує адекватне підґрунтя для дослідження новітніх форм суспільного відчуження та ефективного приборкання явища господарської процесуальності в економіці нової реальності. Так, *в інформаційно-мережевій економіці феномен відчуження залишається актуальним; тут, поруч с традиційними проявами відчуження (товарний і грошовий фетишизм та ін.), виникають нові суспільні форми, які:*

- представлені поведінковими девіаціями;
- обумовлені відносинами експлуатації та дискримінації, домінуванням техногенної цивілізації над природним середовищем життєдіяльності;
- проявляються в порушенні базових прав і свобод людини; в культурному та соціальному занепаді; в підміні підстав творчості феноменом креативної діяльності; в поширенні корупції; в розгортанні екологічної кризи;
- модифікуються віртуальними формами організації виробництва, розподілу, обміну та споживання.

Сьогодні в науковій літературі можливості подолання відчуження часто пов'язують зі становленням цифрової економіки та її складової – віртуальної реальності. Проте, практика господарського життя на початку ХХІ ст. свідчить, що у таких сподівань не так багато шансів для виправдання. Дійсно, підґрунтям цифрової економіки як нового етапу і рівня розвитку інформаційного суспільства є сукупність взаємопов'язаних і паралельних багатомірних сфер діяльності, в яких ідентифікація і самоідентифікація людської сутності як цілісного образу стають все більш проблемними. Одночаснорозмивається ідентичність всіх традиційних інституціональних суб'єктів ринку – домогосподарства, фірми, держави. Так, на рубежі століть разом зі становленням інформаційної економіки піддалася реформуванню панівна патерналістська модель соціальної ринкової держави. За загальними задумами, результатом суспільної трансформації мала б стати розбудова державного сектора нового типу [2], в межах якого ефективність системи управління правами власності перетворюється на ключовий фактор економічної могутності держави.

Обґрунтування і розробка механізмів ефективного управління відтворювальним потенціалом відкриває можливість сформулювати модель соціально орієнтованої інноваційної економіки, що відповідає реаліям інформаційного (постіндустріального) суспільства. Проте недостатнє теоретичне осмислення процесів ринкових трансформацій внаслідок ослаблення методологічних позицій причинно-наслідкового аналізу сприяло ціннісному вихолощуванню інститутів, покликаних здійснити адекватне перетворення прав власності і управління в ході становлення державного сектора нового типу. Це зумовило зміцнення суспільних пріоритетів економічної ефективності за

рахунок послаблення принципів соціальної відповідальності. Глобальна фінансово-економічна криза стала проявом невідповідності таких тенденцій законам становлення інформаційного суспільства. Післякризовий етап суспільного розвитку закріпив і посилив суперечливість та нестабільність розвитку світової системи господарства.

Держава, позбувшись значної частини активів у ході масштабної приватизації кінця ХХ століття і не замістивши їх адекватною системою спільно-розділених відносин власності і управління, поступово стала втрачати орієнтири і важелі соціального (а разом з тим і ефективного) господарювання. Трансформація відносин власності відповідно до законів хаосу і катастроф, ентропії і нелінійного розвитку, постульованих недостатньо обґрунтованими теоретичними підходами, зумовила реставрацію капіталістичної природи держави. *Фінансіалізація економіки і «корпоративне захоплення» держави визначили основне протиріччя нової економіки – між державою, що здебільшого виражає інтереси представників фінансового капіталу, і більшістю населення, яке в умовах фінансіалізації виявляється надлишковим (економічно малозначущими, неефективним) для національних економік і світової капіталістичної системи.*

Сучасна модель суспільного господарювання має потрійну будову. Найбільш явну платформу її становить традиційна ринкова економіка, на яку «нашаровуються» інформаційний сектор і мережеві структури; в надрах самої системи відбувається поступове переструктурування економічного укладу, згортання відносин соціалізації на користь активізації капіталістичних форм і законів господарювання. Такі зміни спричинюють модифікацію традиційних відносин відчуження і викликають до життя нові його форми.

Сьогодні суспільний віртуальний простір осмислюється в науково-популярній літературі як «друга реальність» буття, яка претендує на роль повноправного (а за умов прискореної цифровізації, яка викликана світовою пандемією, навіть, головного) середовища існування людини, поряд з «першою» (природною, аналоговою) реальністю. Вірогідна економічна значимість віртуального простору пов'язується з перспективами їх масового суспільного освоєння – «заселення» людьми, що стають зайвими для реальної економіки внаслідок «технологічного заміщення». При цьому такими економічно надлишковими соціальними верствами постають не лише промислові робітники, але й представники масових творчих професій – менеджери, працівники сфери освіти, охорони здоров'я, культури і багато інших. Вже сьогодні, за деякими даними, чисельність прекаріату (осіб з нестабільними формами зайнятості і доходів) в Україні становить близько третини від загального числа зайнятих в економіці [3, с. 7]. До того ж, суспільна оцінка

значущості праці як творчої діяльності, що скріплює підвалини суспільного життя, сьогодні є достатньо низькою.

Відповідно до положень класичної економічної науки, послідовна автоматизація виробництва визначає межі існування капіталістичних відносин. Згідно існуючим ініціативам, працівники, переходячи «з царства економічної необхідності до царства свободи», можуть сподіватися на отримання з суспільних фондів певного необумовленого (незалежного від трудового та інших форм суспільних внесків) доходу. Сама ж трудова діяльність переміщується до так званого «третього сектора» – незалежної від ринку і держави сфери добровільної творчої діяльності. На думку сучасних футурологів, становлення віртуальної реальності пов'язане саме з такою метаморфозою суспільного життя і може розглядатися як утворення простору згаданого третього сектора. Тобто господарські суб'єкти, звільняючись від функціональних обов'язків в реальному секторі економіки, можуть спробувати реалізувати себе в її віртуальному просторі. Але яким чином мислиться така самореалізація?

Як відомо, трудова діяльність є основною, найбільш масовою формою творчого самоствердження людини в суспільстві. Оскільки віртуальний простір вихіднепроявив себе переважно як середовище дозвілля, то процес праці тут набуває специфічної трансформації у вигляді діяльності із збору ресурсів і виробництва для гри. Отже, така «праця» перетворюється на соціальну симуляцію і не пов'язана з розвитком справжніх творчих навичок і знань. Реальним виявляється лише час життя, витрачений на таку симуляцію. Цінності самореалізації та особистісного зростання в просторі віртуальної реальності також мають уявні, симулятивні форми, пов'язані з сукупністю накопичених «рівнів» ігрових навичок і умінь.

На думку фахівців, сучасний феномен онлайн-гри (а взагалі вірогідне майбутнє суспільне «онлайн-життя») можна розглядати як своєрідне капіталістичне підприємство, певний «капіталізм в капіталізмі» [4, с. 139-150]. Капіталістом тут виступає автор гри, який одержує прибуток від оплати гравцями підписки або від певних внесків на придбання ігрових переваг. Як і в умовах традиційного капіталізму, «пролетарій віртуальних світів» є відчуженим від засобів виробництва – ігрового механізму і «працює» лише для задоволення певних власних потреб. У цьому сенсі можна говорити і про збереження принципів ринкової економіки, бо у віртуальному просторі присутня імітація її основних законів, зокрема, принципу корисності, адже гра є загальним потоком окремих «порцій» задоволення.

В ігрових світах зберігається властиве капіталізму статусне споживання через створення відповідних віртуальних соціальних зв'язків. При цьому боротьба за утвердження своїх статусних позицій в віртуальному просторі, як і в

реальному житті, спрямована на перерозподіл влади і багатства. Проте, індивід тут не ставить перед собою реальних життєво значущих цілей, а, отже, не може розглядатися повноцінним економічним суб'єктом. Він постає знеособленим актором – повністю відчуженим споживачем, за якого між інвесторами-капіталістами – розробниками ігор здійснюється цілком реальна жорстка конкурентна боротьба.

За індивідом залишається вибір віртуального світу, де він передбачає «жити», «працювати», виробляти й споживати «товари». Але такий вибір прив'язує суб'єкта до віртуального простору набагато міцніше, ніж до реального трудового буття. Втрачаючи місце в сучасній соціально відповідальній корпорації, працівник разом із соціальним пакетом утрачає багато звичних прийнятних благ. Але будучи викинутим з «промислових віртуальних світів» майбутнього, він позбуватиметься усіх своїх набутих «досягнень», мережових зв'язків і статусів. Отже, він губить увесь світ, на відміну від традиційного пролетарія, який, за К. Марксом, розбиваючи кайдани капіталістичної експлуатації, увесь світ здобуває [4, с. 148]. Таким чином, на перевірку, *творчий характер праці у віртуальному просторі ігрового капіталізму виявляється ілюзією, своєрідною пасткою для творчості, в межах якої ефект відчуження багаторазове посилюється. Отже, справжнім засобом виробництва виявляється здоровий глузд тих, хто залишається жити і працювати в реальному світі, а не у віртуальному середовищі.*

Однією з причин розширення зони відчуження є також *рентний характер сучасних капіталістичних відносин*. Він обумовлює протиріччя між суб'єктами та країнами, які володіють правами власності на ресурси (насамперед, інтелектуальними та інформаційними) і іншими суб'єктами, країнами, народами. На думку фахівців, жодна країна сьогодні не може розглядатися як суто постіндустріальна економіка, адже масштаби автоматизації виробництва та економіки знань навіть в розвинених країнах істотно перебільшуються внаслідок аутсорсингу сфер промислової (виробничої) діяльності [4, с. 149].

У цьому сенсі правомірно говорити не про капіталізм, розвинений до своїх природних меж, а про рентний капіталізм, що ховається за постіндустріальним фасадом. Рентні механізми функціонування сучасної ринкової економіки, з одного боку, послаблюють стимули її ефективного розвитку, з іншого – консервують творчий (духовний) суспільний застій, позначаючи *глобальне протиріччя між багатими країнами-рантьє і більшістю населення світу, вимушеного надмірно працювати, не виходячи за поріг бідності*. Експерименти з впровадження практик безумовного доходу в розвинених країнах свідчать про те, що їх населення може поступово перетворитися на суб'єктів-рантьє, які мінімізують витрати отримання нетрудових доходів.

В цілому *наростання відносин відчуження в сучасному інформаційному суспільстві обумовлюється деградацією системи абстрактно-логічного мислення*. Ослаблення творчої потенції фундаментального економічного знання не дозволяє на зламі епох адекватно осмислити глобальні трансформації буття, веде до звуження ступенів фізичної і моральної свободи особистості, не дозволяє їй усвідомити власну історичну місію, а, отже унеможливорює гідний вихід за межі економічного суспільства. *Подолання відносин відчуження як пастки на шляху реалізації творчого потенціалу людиниє нагальним порядком денним для громадянського суспільства на всіх його рівнях, від локального до світового.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, 2-е изд. Т. 42. С. 41-174.
2. Всемирный банк. Государство в меняющемся мире. *Отчет о мировом развитии*. Пер. с англ. М: Прайм ТАСС, 1997.
3. Кашуба Я. Концептуальні засади трансформації механізму соціального захисту населення в умовах становлення ринку праці в Україні. *Україна: аспекти праці*. 2015. № 3. С. 3-7.
4. Давыдов А., Фишман Л. Будущее капитализма: от литРПП к футурологии. *Свободная мысль*. 2015. № 3. С139-150.

УДК 37.031.4

Биков Валерій Олександрович,

заступник директора,

*методист Комунального закладу Полтавської обласної ради
«Полтавська обласна Мала академія наук учнівської молоді»*

walerijbykov@ukr.net,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7787-6495>

ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ З ОБДАРОВАНИМИ ДІТЬМИ В ПОЛТАВСЬКІЙ ОБЛАСНІЙ МАЛІЙ АКАДЕМІЇ НАУК В УМОВАХ СУЧАСНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Висвітлено особливості діяльності Комунального закладу Полтавської обласної ради «Полтавська обласна Мала академія наук учнівської молоді» щодо роботи з обдарованими дітьми в умовах сучасного інформаційного суспільства.

Ключові слова: наукова освіта, дослідницько-експериментальний напрям, Мала академія наук, STREAM-підхід, SMART-середовище, обдарованість.

Отражены особенности деятельности Коммунального учреждения Полтавского областного совета «Полтавская обласная Малая академия наук ученической молодежи» по работе с одаренными детьми в современных условиях информационного общества.